

De neerslag van een jubileumjaar: VOC 2002

FEMME S. GAASTRA

Een stapel boeken. Dat rest van de manifestaties, tentoonstellingen, congressen, debatten en collegecycli, die georganiseerd waren in het jaar 2002, toen werd herdacht, gevierd, betreurd of stilgestaan bij het feit dat in 1602 de Verenigde Oostindische Compagnie was opgericht. De faciliterende rol van de Stichting 'Viering 400 jaar VOC' heeft veel van die manifestaties ondersteund en mede mogelijk gemaakt. Tegelijkertijd heeft het jaar kritiek opgeroepen, niet slechts omdat het woord viering verkeerd viel, maar ook omdat een kritische herbezinning op het verleden gevraagd werd en ook daaraan is in 2002 in discussie en debat aandacht gegeven. De belangstelling voor de VOC is natuurlijk al gedurende lange tijd van verschillende kanten gevoed, bijvoorbeeld door de replica's van de *Batavia* en de *Amsterdam*. Die belangstelling kwam in 2002 opnieuw tot uiting, en de vele publicaties over (aspecten van) de geschiedenis van de VOC wijzen daar natuurlijk ook op. Wat heeft nu de schriftelijke neerslag van dit jubileumjaar opgebracht?

Vier tentoonstellingen en vier boeken

Het ligt voor de hand om deze bespreking te beginnen met het boek dat op de omslag meldt het 'Nationaal Jubileumboek' te zijn: *De kleurrijke wereld van de VOC*. Dit boek, onder redactie van Els Jacobs en Leo Akveld, verscheen bij de 'Nationale Jubileumexpositie' die onder dezelfde titel in de maritieme musea in Amsterdam en Rotterdam werd gehouden. 'Verschijnen bij' is natuurlijk iets anders dan 'catalogus van.' In het boek treffen we dan ook lang niet alle objecten aan die in de expositie waren tentoongesteld. Na een korte inleiding valt het boek in twee delen uiteen: 'Azië in Europa' en 'De VOC in Azië'. Daarbinnen zijn vervolgens enkele thema's gekozen. In het eerste deel zijn dat het gebruik van Aziatische producten (specerijen, thee, textiel) in Europa en de verbreiding van kennis over Azië. Voor deel twee is gekozen voor een indeling naar de voornaamste gebieden waar de VOC actief was.

Bij een beoordeling van het boek moet worden bedacht dat het gemaakt is voor een breed publiek. Er zijn geen noten in de tekst en de toelichting bij de afgebeelde voorwerpen is beknopt — afbeelding en toelichting bij elkaar mochten kennelijk niet meer dan één pagina in beslag nemen. Hoe summier die toelichting soms is trof me bijvoorbeeld bij de afbeelding van het fraaie zwaard en schild van Japans lakwerk, dat (in ieder geval het zwaard) door 'de VOC' aan de VOC-dienaar Joan van Leenen was gegeven als beloning voor zijn succesvol optreden als gezant aan het Perzische hof. 'Door de VOC' is toch wel te vaag in een boek dat over die VOC gaat. Beloonden de Heren Zeventien hem daarmee? Was het de Hoge Regering in Batavia, die tot de

gift besloot, of was het de gouverneur-generaal persoonlijk? Hoorde het schild erbij?

Aardig gevonden zijn de tussen de hoofdstukken opgenomen onderbrekingen onder de kop 'mythe', waarin, heel kort, dat wel, populaire misverstanden over de geschiedenis van de Compagnie worden rechtgezet. Helemaal overtuigd was ik niet door het rechtzetten van die mythes. Zeker bij de eerste mythe — de idee dat scheurbuik nog na 1670 een belangrijke doodsoorzaak aan boord van VOC-schepen is — lijkt me de plank mis geslagen. De auteurs bestrijden deze visie en betogen dat dankzij de verversingspost aan de Kaap de Goede Hoop scheurbuik geen belangrijke doodsoorzaak meer was, en dat sterfte aan boord van VOC-schepen lager was dan die aan boord van de Europese concurrenten. Ik geloof niet dat deze bewering met cijfers kan worden onderbouwd. Scheurbuik bleef tot ver in de achttiende eeuw een probleem, met als top de uitrusting van 1782, toen op de uitgaande vloot van zes schepen niet minder dan 1200 man van de 2200 stierven, de meesten ten gevolge van scheurbuik.

Meer echter dan de vraag of van een specifiek object meer of gedetailleerdere informatie gegeven had moeten worden en of die mythes nu wel met de juiste nuance worden rechtgezet, is natuurlijk de vraag van belang of de buitenstaander met dit boek een beeld krijgt van twee eeuwen geschiedenis van de VOC, of beter, van de betekenis van twee eeuwen VOC voor Europa en Azië. Dat is het geval, al zal de lezer dan wel bij de les moeten blijven en zich niet teveel door de prachtige afbeeldingen moeten laten afleiden. Door de gekozen indeling valt de chronologie weg en komen sommige zaken, zoals de specerijen of het sociale leven te Batavia, meerdere keren terug. Opvallend is ook dat de objecten in het boek — en dat was dus ook zo op de tentoonstelling in de maritieme musea — voor het overgrote deel uit andere dan de betrokken musea afkomstig zijn. Niet alleen uit andere Nederlandse musea, maar ook uit buitenlands bezit waren vele unieke zaken bijeengebracht — het topstuk is wat mij betreft het prachtige behang met de afbeelding van de Europese factorijen in Canton, afkomstig uit een Schots kasteel. De afbeeldingen zijn bovendien prachtig weergegeven, scherp en helder van kleur — het is een genot om in het boek te bladeren.

De catalogus van de andere grote tentoonstelling uit 2002, die in het Rijksmuseum met als titel *De Nederlandse ontmoeting met Azië*, heeft een ander uitgangspunt. Het is veel minder een publieksboek, alle objecten worden uitvoerig beschreven en de literatuur en andere bronnen worden via een notenapparaat verantwoord. Deze tentoonstelling onderscheidde zich bovendien van die in de maritieme musea door de keuze voor een langere periode — niet slechts de tijd van de VOC maar het gehele tijdvak van de Nederlandse 'ontmoeting' met Azië (tot 1950) werd bestreken. De catalogus is chronologisch ingedeeld, en binnen die indeling komen verschillende thema's aan bod. Alleen in het deel met de portretten van de gouverneurs-generaal wordt de chronologische indeling doorbroken. De catalogus is ambitieus opgezet, er zijn vele auteurs voor de — veertien — inleidende hoofdstukken per thema, er zijn nog meer contribuanten voor de toelichtingen bij de afgebeelde voorwerpen, en dan moet een tekstredactie dit alles in goede banen leiden. Het uitgangspunt heeft als gevolg, dat na de behandeling van de VOC-periode de focus verschuift: die is niet langer op Azië, maar op Indonesië gericht. Bij een dergelijke benadering, waarin

continuïteit tussen de VOC-periode en het daaropvolgende tijdvak wordt benadrukt, gaat de aandacht natuurlijk vooral uit naar de wijze waarop die overgangperiode wordt behandeld.

Het is gelet op de verzamelde expertise verbazingwekkend dat het daar dan mis gaat. Dat in het hoofdstuk over deze overgangperiode, van 1780 tot 1825, het jaar van oprichting van de Nederlandsche Handel Maatschappij (NHM) verkeerd wordt vermeld (1825), is nog tot daaraan toe. Later wordt het juiste jaartal van 1824 wel genoemd. Maar in een boek, waarin juist de continuïteit in de koloniale geschiedenis van de achttiende naar de negentiende eeuw als uitgangspunt is genomen, is het vreemd om te lezen (op pagina 265) dat Nederland in 1816 slechts de Indische Archipel van Engeland terugkreeg en dat 'Zuid-Afrika, delen van India, Ceylon en Malakka definitief verbeurdverklaard' werden. Inderdaad bleven de Kaap de Goede Hoop en Ceylon in Engelse handen, maar de vroegere VOC-kantoren in India en de vestiging Malakka werden keurig aan Nederland teruggegeven. Malakka werd — er is een mooie tekening van in het Scheepvaartmuseum — in 1818 door de schout-bij-nacht Wolterbeek en de gouverneur Timmerman Thijssen weer in bezit genomen. Ook de Indiase bezittingen werden in dat jaar weer aan Nederlandse residenten overgedragen. Deze vestigingen konden bij de onderhandelingen die volgden op de twist over de rechtmatigheid van een Engels Singapore als wisselgeld dienen. Het was pas bij het Londens Traktaat van 1824 dat Malakka en de Indiase kantoren werden opgegeven, in ruil voor Benkulen op Sumatra. Zo was het tijdvak 1780-1825 nog meer een overgangstijd dan uit dit boek blijkt.

Ook de rol van de NHM wordt slecht begrepen of in ieder geval zeer slordig uitgelegd. De NHM had tijdens het cultuurstelsel niet het alleenrecht van inkoop op Java, vervoer naar Nederland en verkoop aldaar. (347) Inkoop op Java vond niet plaats, de NHM ontving de goederen in consignatie en verkocht ze voor rekening van het gouvernement in Nederland. Die verkoop leverde de Indische baten op. Deze handelwijze maakte eerder het Indische gouvernement dan de NHM opvolger van de VOC, immers zo strak als in de catalogus wordt betoogd was de scheiding tussen handel en bestuur nu niet meer. Het Indische gouvernement was, net als voorheen de VOC, voor een belangrijk deel van zijn inkomsten afhankelijk van de prijzen voor deze producten op de wereldmarkt. De NHM ontving voor deze dienst een hoog commissionairs- of makelaarsloon.

Een aantal objecten in de catalogus van het Rijksmuseum staat ook in *De kleurrijke wereld*. Die objecten kunnen met recht topstukken worden genoemd. De schilderijen op het deksel van het Amsterdamse stadsklavecimbel bijvoorbeeld, of, ook hier het sabel en het schild van Joan van Leenen, waarbij overigens ook niet meer duidelijkheid wordt verschaft over de gever. Goed en uitvoerig wordt de vroege 'Indische' samenleving in VOC-tijd behandeld. De tekeningen van Johannes Rach vormen daarbij een goede illustratie, en het is aardig gevonden om ook het porselein te tonen (geschonken aan stadhouder Willem V), waarop die tekeningen zijn afgebeeld.

Er verscheen in 2002 nog een andere, ook weer zeer fraaie tentoonstellingscatalogus,

zij het één van een tentoonstelling met een beperkter opzet dan de twee bovengenoemde, namelijk *Wonen op de Kaap en in Batavia*. Op deze tentoonstelling, die werd gehouden in het Gemeentemuseum Den Haag, werden meubels uit de VOC-periode geëxposeerd. In dit boek worden van zowel de Kaap als Batavia veertig topstukken — stoelen, banken, kisten, kasten en kabinetten, bedden en wiegjes — getoond en beschreven. Monique van de Geijn nam daarbij Batavia voor haar rekening, Deon Viljoen de Kaap. Aan deze beschrijvingen gaat een uitvoerige beschouwing vooraf van het sociale leven in Batavia (van de hand van Jan Veenendaal) en aan de Kaap (van respectievelijk Karel Schoeman en Nigel Worden) en van de stijlkenmerken van de meubels (Jan Veenendaal voor Batavia, Deon Viljoen voor de Kaap). Tenslotte is er nog een bijdrage van Antonia Malan, wat misleidend getiteld 'Meubels aan de Kaap in de achttiende eeuw: een archeologische benadering.' Het is namelijk geen archeologische benadering, maar een interessante discussie over de kennis die we via boedelinventarissen kunnen verwerven van de meubels en van het gebruik en de verspreiding ervan onder Kaapse families.

Door deze gezamenlijke krachtsinspanning is, zo claimt de redacteur, het eerste standaardwerk op het gebied van het meubel uit Batavia en de Kaap gerealiseerd. Er zit iets tegenstrijdigs in deze opmerking, het lijkt wel of er nu snel een tweede standaardwerk zal volgen, en als dat zo zou zijn, dan zou dit boek toch wat minder 'standaard' zijn dan de redacteur aanneemt. De grondige aanpak van dit boek geeft echter alle reden om aan te nemen dat deze studie voorlopig het laatste woord zal blijven op dit gebied.

Veenendaal berekent, weliswaar uit de losse pols, dat in de circa 1000 huizen in Batavia ongeveer 100.000 stoelen moeten zijn geweest. Bij een levensduur van vijftig jaar moeten er dus, zo stelt hij, zo'n 4000 stoelen per jaar gemaakt zijn. En stoelen waren natuurlijk niet de enige meubels die in Batavia werden gemaakt. Er moeten dus heel wat timmerlieden — vaak samen met slaven — werkzaam zijn geweest om deze omvangrijke meubelproductie op peil te houden. Of voor de Kaap een dergelijke berekening gemaakt kan worden? Over de Kaapse meubelmakers en schrijnwerkers is nog niet zoveel bekend. Viljoen meent dat ambachtslieden aan de Kaap moeite hadden om van hun beroep rond te komen en dat ze waarschijnlijk meerdere beroepen of ambachten tegelijk moesten uitoefenen. Voor gespecialiseerde schrijnwerkers zou de markt eenvoudig te klein zijn geweest en Viljoen veronderstelt dat zij ook vaak als wagenmaker hebben gewerkt. Kortom, er ligt een ruim veld voor onderzoek braak. Misschien dat er toch nog plaats is voor een tweede standaardwerk.

Voorafgaand aan de grote tentoonstelling in het Rijksmuseum was er in dat museum nog een andere expositie betreffende de VOC, één met foto's van André de la Porte van de nog aanwezige grafmonumenten en begraafplaatsen die ooit bij de Nederlandse factorijen aan de Coromandelkust (de zuidoost kust van India) waren aangelegd. Daarbij verscheen ook een prachtig boek, *In steen geschreven*, geschreven door Marion Peters. Dit is een boek boordevol informatie over de VOC-dienaren in India. Kern van het boek is een overzicht van alle grafmonumenten bij de — elf — verschillende

factorijen aan de Indiase kust. Daarvan worden de grafschriften weergegeven evenals indertijd gemaakte grafgedichten en er wordt informatie gegeven over de man, de vrouw of het kind in kwestie. Dat laatste betekent dat er heel wat genealogische informatie in dit boek te vinden is, een rijke bron voor het opsporen van familie-netwerken binnen de VOC. Twee grote hoofdstukken over leven en sterven op de Coromandelkust gaan aan dit overzicht vooraf. Het werk van Daniël Havart, die zelf op de Coromandelkust werkzaam was geweest en die in zijn boek *Op en ondergang van Cormandel* (1693) een beeld schetste van het dagelijkse leven van de compagniesdienaren ter plaatse, dient daarbij als leidraad. Bovendien maakte Havart heel wat grafgedichten en past zijn aandacht voor de dood goed bij een hoofdstuk over 'de dood in Coromandel.' Er is bij Marion Peters uiteraard veel aandacht voor het rouwritueel en voor de vormen van de grafmonumenten.

Een aantal zaken valt op. Allereerst was de Coromandelkust een betrekkelijk gezond oord, op de tussen moerassen, laaggelegen stad Masulipatnam na. Dat was een heel verschil met Batavia, de stad die zich in de achttiende eeuw de reputatie van 'moordkuil' voor de Europeaan verwierf. Er was dan ook geen buitengewoon hoge sterfte onder de Europeanen. Toch hebben heel wat mannen en vrouwen al op jonge leeftijd het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. Opvallend is de hoge sterfte onder kinderen en onder vrouwen, van wie er velen, zoals uit de grafopschriften duidelijk blijkt, in het kraambed kwamen te overlijden. De grafmonumenten zijn niet van de meest eenvoudige onder de VOC-dienaren, de soldaten en matrozen. Maar de vlak daarboven liggende rangen en functies, die van de klerken, de boekhouders en de sergeanten zijn al goed vertegenwoordigd. De uitvoering van de grafmonumenten laat zien dat ook in lagere rangen al vaak een zekere welstand kon worden bereikt. Bij overlijden van personen van betekenis werd heel wat staatsie en pomp getoond. Dat had, zoals Peters uitlegt, te maken met de status die men niet alleen in eigen kring maar ook tegenover de Indiase autoriteiten en vorsten en tegenover Europese concurrenten wenste op te houden. Met hoeveel pracht en praal dat soms ging blijkt uit een beschrijving van de lijkstatie van Adriana Appels, de vrouw van de gouverneur van Coromandel Jacob Mossel (de latere gouverneur-generaal). Adriana stierf in 1743 op 28-jarige leeftijd, zij had toen acht kinderen het leven geschonken, van wie in 1743 al drie overleden waren. Het gehele personeel van de Compagnie te Negapatnam, de hoofdplaats van de VOC op de Coromandelkust, moest aantreden in de rouwstoet. Aan de baar gingen bataljons inheemse en Europese soldaten vooraf, alle klerken en boekhouders waren opgetrommeld om mee te lopen, achter de baar liepen de familieleden, en daarop volgden de overige leden van de raad, en tenslotte waren de officieren en manschappen van het schip *Noordwolfsbergen*, dat voor de kust voor anker lag, opgeroepen om de rouwstoet een indrukwekkende proportie te geven. Het is een met groot enthousiasme geschreven en samengesteld boek, een klein monument voor nu nog overgebleven grafmonumenten in India.

Bundels

De door Gerrit Knaap en Ger Teitler uitgegeven bundel *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie* is het resultaat van een conferentie die in juni 2002 werd gehouden. De redacteurs geven aan, dat oorspronkelijk twee plannen voor een thema voor een congres waren aangedragen, 'de VOC als diplomaat' en 'de VOC als krijgsman', en dat deze thema's werden bijeengebracht in één congres onder de titel *Schenkagie en conqueste*. Het inleidende artikel wordt geleverd door de bijdrage van Van Goor. Van Goor wijst op het hybride karakter van de VOC. De Compagnie was een politiek-economische organisatie, een multinational misschien, maar evenzeer een hegemoniale macht die militaire middelen kon inzetten en diplomatieke middelen kon aanwenden om zijn positie te versterken. Het is dan ook geen slechte gedachte geweest om 'geweld en diplomatie' te combineren. Thema's die in de — in totaal zestien — verschillende bijdragen terugkomen zijn het begrip 'militaire revolutie', en de relatieve onmacht van de VOC ten opzichte van de Aziatische omgeving, de aanwending van diplomatiek ceremonieel om de krachtsverhoudingen op subtiële wijze weer te geven. De Compagnie was, zo blijkt uit de bijdrage van Remco Raben, zeker in de zeventiende eeuw nogal afhankelijk van Aziatische hulptroepen. In de bijdragen die het optreden van de VOC en van de lokale machthebbers en volken schetsen in de verschillende regio's komt die onmacht van de VOC en de afhankelijkheid van de Compagnie van bondgenootschappen het sterkst naar voren. In dit opzicht vullen de bijdragen van Gerrit Knaap (over Ambon), Leonard Andaya (de VOC en de Buginezen), Henk Niemeyer (Ternate) en die van Willem Rimmelink en Merle Ricklefs (beide over Java in de achttiende eeuw) elkaar goed aan. Rimmelink en Ricklefs gaan beiden in op de impasse, die omstreeks 1750 op Java was ontstaan, toen de VOC moest inzien dat grootscheeps militair ingrijpen na 1678 tot niets had geleid. De oplossing in 1755, toen het rijk van Mataram in twee sultanaten werd opgedeeld, was de uitkomst van een strijd die geen van de partijen op Java had kunnen winnen. Ricklefs maakt nog eens duidelijk dat de Javanen wel de militaire technologie van de VOC overnamen, maar dat van een uitwisseling van andere ideeën geen sprake was: 'de Javaanse cultuur en de cultuur van de VOC bleven van elkaar gescheiden door dikke lagen van onbegrip, wantrouwen en vooroordelen.' (376) De bundel als geheel overziend moet gezegd worden dat niet alleen de bijdragen substantieel zijn, dat de combinatie van diplomatie en oorlog goed gekozen is, en dat juist door de Aziatische omgeving voorop te stellen nieuwe perspectieven geboden worden.

De door Blussé en Ooms uitgegeven bundel *Kennis en Compagnie* heeft een geheel ander uitgangspunt. Deze bundel is het resultaat van een collegecyclus aan de Leidse universiteit, waarbij de organisatoren zich ten doel stelden na te gaan 'in hoeverre er tweehonderd jaar na opheffing van de VOC nog enige verwantschap bestaat tussen de wetenschap en de activiteiten van de Compagnie.' De neerslag van deze twaalf colleges resulteert in een zeer gevarieerde bundel, met een aantal verrassende observaties en vergelijkingen. Ik zal ook van deze bundel niet alle bijdragen apart bespreken, maar de in mijn ogen meest opmerkelijke eruit pikken. Ron van Oers behandelt de

geheel eigen systematiek die de Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkelden bij de aanleg van steden overzee. In een epiloog gaat hij verder in op het bewaren en restaureren van gemeenschappelijk cultureel erfgoed, waarbij op bilateraal en multilateraal niveau (Unesco) inspanningen worden verricht. Onder de kop 'Maatschappijwetenschappen' behandelen Bas Steins Bisschop en Tjalling Wiersma de VOC als een maatschappij op aandelen. Het juridische fundament van de VOC verschilde, zo stellen zij, niet wezenlijk van het juridische fundament van de huidige naamloze vennootschap, de huidige discussie over *corporate government* is met betrekking tot de VOC al in 1623 gevoerd. Drie bijdragen vallen onder 'natuurwetenschappen': die van George Maat over scheurbuik, van Pieter Baas over de ontwikkeling van de kennis van de plantenwereld, waarin botanici uit de VOC-tijd als Paul Herman, Georg Rumphius en Van Reede tot Drakenstein figuren, en van Willem Backhuys, die Rumphius apart nog eens voor het voetlicht haalt. Dankzij de VOC kende Nederland tot het midden van de achttiende eeuw een bloeiende botanie, met de neergang van de Compagnie nam ook die bloei een eind. Drie miljoen planten in het Nationaal Herbarium zijn afkomstig uit gebieden waarin de VOC actief was — overigens lang niet alles is afkomstig uit door VOC ondersteunde exploraties — en die spelen nog altijd een rol in huidig onderzoek. De bundel wordt afgesloten met twee artikelen over de 'vrije kunsten.' Willem van Gulik schrijft over de invloed van de VOC op de Japanse schilderkunst en Peter Rietbergen over reisliteratuur.

Twee monografieën

Eén studie zou zonder het VOC-jaar ook wel tot stand gekomen zijn: het mooie boek van Lequin. De studie van Lequin over Isaac Titsingh — bij uitstek een boekenwurm — is het resultaat van een groot onderzoeksproject naar deze geleerde VOC-functionaris die als eerste japanoloog te boek staat. Lequin heeft in tal van archieven gezocht naar zowel de oorspronkelijk door Titsingh verzamelde boeken als naar diens zelf geschreven brieven. Die brieven heeft Lequin eerder in twee delen uitgegeven en dit boek vormt de samenvattende biografie, die mede op basis van de brieven is geschreven.

Het boek over Titsingh laat zich prima lezen, het is geestig, maar ook wel wat pakkend geschreven. Lequin wil geen slecht woord over zijn held horen. Isaac Titsingh had zelf een verzoekschrift ingediend om met de najaarsvloot van 1764 als onderkoopman naar Batavia te gaan en had er daarbij op gewezen dat hij dan nog wel geen twintig jaar was, maar dat hij dat binnenkort (in januari 1765) wel werd. De bewindhebbers hielden echter vast aan een in 1731 ingestelde regel, dat voor een benoeming tot onderkoopman de leeftijd van twintig jaar vereist was. Maar ze waren hem wel ter wille. Omdat één van de schepen in het najaar zonder onderkoopman uitzeilde, stemden ze erin toe om de *Nieuw Nieuwerkerk* in het voorjaar van 1765 bij uitzondering met twee onderkooplieden te voorzien, en daar was Titsingh er dus één van. Overigens gebruikte Titsingh de wachttijd goed: in januari 1765 promoveerde hij in Leiden tot doctor in de rechten. Kort daarop begon dus de Indische carrière van Titsingh, die het

bracht tot opperhoofd van de Japanse vestiging van de VOC, Dejima, tot directeur van de VOC-vestiging in Bengalen, tot raad van Indië in Batavia en tenslotte tot gezant voor de VOC aan het hof te China — zo werd Titsingh de eerste Europeaan die zowel het hof van de Japanse als de Chinese keizer bezocht. Titsingh had het wel tot het hoogste ambt in VOC-dienst kunnen brengen, tot gouverneur-generaal, maar dat ambieerde hij niet.

Titsing was ongetwijfeld de meest geleerde van de VOC-dienaren uit deze tijd, een onafhankelijke geest, en Lequin schetst de scherpe tegenstelling met zijn omgeving van toch wel geboorneerde en weinig ontwikkelde fortuinzoekers. Een enkele keer leidt dat wel tot wat gemakkelijke clichés. Dat volgens Lequin de twee jaar van het bewind van gouverneur-generaal De Klerk een uitzondering was in de cultuur van graaien lijkt me niet door feiten te staven. Wanneer Titsingh ontevreden is over de baan die hem naast het lidmaatschap van de raad van Indië was aangeboden — die van president van de schepenen — en aan gouverneur-generaal Alting vraagt om een lucratievere functie dan houdt Alting zijn poot stijf. Andere banen zijn al vergeven, en daarop komt hij niet terug in het gesprek. In het gesprek dat Titsingh woordelijk weergeeft, is het niet Alting die pruttelt, maar Titsingh, die zeurt omdat hij zijn zin niet krijgt. Dat Titsingh geen ordinaire fortuinzoeker was, is volstrekt duidelijk. Maar dat hij niet om geld gaf, is toch ook niet helemaal waar. In ieder geval was het bedrag dat hij naar schatting van Lequin aan zijn lange carrière overhield — ongeveer twee ton — zeer bescheiden voor de door hem uitgeoefende functies. En Titsingh was misschien nog wel minder vermogend dan Lequin vermoedt. Hij heeft in ieder geval op 16 november 1801 in Amsterdam van zijn verdiende salaris geen *f* 22.276 kunnen opnemen, maar heeft slechts *f* 7.166 op het Oost-Indisch Huis kunnen afhalen. Zoals Lequin eerder heeft vermeld, had Titsingh in 1792, voor zijn vertrek naar China, het tegoed op zijn salarisrekening verkocht aan Johannes Siberg. Dat was een veel voorkomende transactie — Siberg kon zo op eenvoudige wijze kapitaal naar Nederland sluisen, daar werd het betrokken bedrag immers vanaf die rekening uitbetaald. Gezien het feit dat in deze jaren andere vormen van geldovermakingen (wissels) aan allerlei beperkingen onderhevig waren, zal Titsingh zijn tegoed op gunstige voorwaarden hebben kunnen overdoen. Hij zag bovendien de mogelijkheid om het zo binnengehaalde geld tegen een rente van twintig procent (!) in China uit te zetten. Het bedrag waarover Siberg de beschikking kreeg bedroeg *f* 15.110, een som die tussen 1786 en 1792 op Titsinghs soldijrekening was bijgeschreven, voor Titsingh zelf schoot er dus ruim *f* 7.000 over.

Lequin stelt met nadruk, dat zijn boek een studie over Titsingh is, niet een studie over de VOC. Maar de persoonlijke geschriften van zijn hoofdpersoon geven wel een uniek inzicht in de VOC in Azië aan het einde van de achttiende eeuw — en dat inzicht krijgt men toch ook door dit boek.

Op mijn stapel boeken ligt nog een vuistdikke studie over het leven van een compagniesdienaar, het in 2003 verschenen boek van Roelof van Gelder over het leven van de Duitse VOC-matros George Naporra. Van Gelder kan Naporra tot leven

wekken omdat deze een vijfhonderd pagina's tellende levensbeschrijving heeft nagelaten, aanwezig in het Maritiem Museum Rotterdam. Van Gelder noemt zijn boek een 'biografie in context', en dat is het ook wel, maar dankzij Naporra's uitgebreide levensbeschrijving is het boek toch eigenlijk meer geworden dan dat. Het is natuurlijk juist, dat Naporra geen man is geweest die een stempel op de geschiedenis heeft gedrukt, en dat het dus juist de context moet zijn die aan de individuele belevenissen van de hoofdpersoon betekenis geeft. Maar Naporra's beschrijvingen gaan zo in detail, dat die context nieuwe inhoud krijgt. Het is niet zo, dat er nu een geheel nieuw beeld ontstaat van de VOC in de achttiende eeuw of van de scheepsreizen naar Azië. Maar Naporra's verhaal brengt de lezer wel dichterbij de beleveniswereld van een vrij gewone achttiende-eeuwse VOC-matros.

We zien Naporra op zoek naar een bestaan in Noord-Duitsland, de tegenslagen die hij ontmoet en die hem tenslotte naar Amsterdam brengen. Daar neemt hij, na aarzeling, dienst bij de VOC als matros, dat geeft meer vrijheid dan als soldaat. Het verre Indië heeft aantrekkingskracht — ook al wordt hij gewaarschuwd voor de gevaren —, een zeker inkomen voor langere tijd is een goed vooruitzicht en bovendien: zijn kameraden doen het ook. Maar als hij aan boord komt, bekruipt hem al snel een ongemakkelijk gevoel en ook later heeft hij vaak spijt van zijn stap. Vriendschappen aan boord helpen hem om zich staande te houden, teleurstellingen door diefstal van zijn geld, blijven hem niet bespaard.

Naporra nam in de zomer van 1752 dienst bij de VOC, zijn levensverhaal eindigt in april 1754, wanneer hij in Surat, aan de westkust van India verblijft. Het slot van Naporra's leven heeft Van Gelder uit andere bronnen moeten reconstrueren. Dat slot eindigde niet in mineur. In 1756 was Naporra gezond en wel terug in Amsterdam, daarna slaagde hij er in een nieuw leven op te bouwen in Danzig. Hij sloot ook een goed huwelijk en bereikte als koopman een zekere welstand. Misschien hebben de 279 gulden en 19 stuivers, die hij na terugkeer in het Oost-Indisch Huis opgehaald had, de basis gevormd voor die latere welstand.

De kamers Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen

Er verschenen in het jaar 2002 twee boeken die zich specifiek op een van de kamers of kamersteden richtten: de bundel *Rotterdamers en de VOC* onder redactie van Paul van de Laar en Manon van der Heijden en het boek *Heren investeren* van Bonke en Bossaers over Hoorn en Enkhuizen. Eerst dan Hoorn en Enkhuizen. Dat is een boek met een traditionele aanpak, waarin vooral het bestuur en beheer van de kamers van het Noorderkwartier aan de orde komen. Het tweede deel van het boek bevat een overzicht van alle bewindhebbers van Hoorn en Enkhuizen, en daaruit blijkt nog maar weer eens overduidelijk hoezeer de bestuurders, de regenten, in de bewindhebberscolleges overheersten. Er is nauwelijks een directielid te vinden, die niet deel uitmaakte van de vroedschap, velen waren bovendien één of meerdere keren burgemeester. Duidelijk is ook hoe families via opvolging van zoon of schoonzoon hun positie in de kamers voor generaties wisten te behouden.

Rotterdamers en de VOC is gevarieerder, er komen naast de inleidende bijdrage van Karel Davids, 'Van loser tot wonderkind', met een overzicht van de geschiedschrijving van de VOC in de negentiende en twintigste eeuw, uiteenlopende thema's aan bod. Van de Laar bediscussieert het aandeel van de VOC in de economische ontwikkeling van de stad, maar het kost hem moeite om dat aandeel naar waarde te schatten. Hij noemt verschillende factoren die van belang zijn geweest — leveranties aan de VOC, werkgelegenheid door bouw en uitrusting van schepen, betalingen van lonen aan scheepsvolk en van dividend en rente aan beleggers, etc. Misschien, zo stelt hij aan het einde van zijn betoog vast, was de betekenis van de VOC voor Rotterdam niet zo groot, maar zelfs als dat overtuigend bewezen kan worden, dan 'is er voldoende indirect bewijs voorhanden om te concluderen dat Rotterdams stedelijke en economische ontwikkeling door de VOC in positieve zin werd beïnvloed.' (53) Andere bijdragen zijn gelukkig concreter. Noortje de Roy van Zuydewijn behandelt de betekenis van Zuid-Nederlanders in de beginfase van de Rotterdamse vaart op Azië. Onthullend is het artikel van Arie van de Schoor over 'Opkomst en ondergang van de VOC volgens Isaac van Teylingen (1809).' De Rotterdamse regent Van Teylingen (1735-1813), die in 1780 bewindhebber werd, hield in 1809 vier lezingen over bloei en ondergang van de VOC. Het kan natuurlijk aan zijn ouderdom liggen, maar Van Teylingen had daarover niets te melden. Hij riep in zijn lezingen — althans wat daarvan is overgeleverd — het beeld op van flinke voorouders, die in de zeventiende eeuw met veel ondernemersschap de Compagnie hadden opgebouwd. Als het over de oorzaken van de ondergang gaat, spreekt hij, aldus Van de Schoor, over 'Gods voorzienigheid, de verdwazing van de oorlog, de hoogmoed van de mens en de afwisseling van voor- en tegenspoed.' (88) Van Teylingen kon op grond van zijn achtergrond een deskundige genoemd worden, maar daar liet hij dus in 1809 niets meer van blijken. Onthullend is ook hoe Van Teylingens Rotterdamse vrienden en zakenpartners in Batavia, de Rotterdamse regentzonen Willem van Hogendorp en Paulus Gevers, hun familiefortuin met succes wisten te restaureren — Van Hogendorp had na vier jaar administrateur van Onrust te zijn geweest in 1780 zo'n vier ton bijeen gespijkerd. Christiaan van Teylingen, Isaacs broer, had daarin opzichtig gefaald. Deze Christiaan was directeur van Coromandel geworden, maar hij had zijn begeerte kennelijk niet in de hand gehad en zijn gewelddadig bewind was aanleiding geweest om hem te arresteren. Door een vlucht naar Engeland was hij aan arrestatie ontkomen, maar nu liep de Rotterdamse familie dat fortuin mis. Dat Isaac van Teylingen zelfverrijking van VOC-dienaren niet als oorzaak van ondergang noemde is dus wel begrijpelijk, maar ook verder is in zijn geschriften er geen enkele analyse van de oorzaken van de ondergang te bespeuren.

In de bundel staan verder twee bijdragen van Perry Moree over de achtergrond van de Rotterdamse bewindhebbers (jammer genoeg alleen van de zeventiende eeuw) en van de schippers en van de predikanten en ziekentroosters. Manon van der Heijden gaat in op de achterblijvers, op de positie van de Rotterdamse vrouwen die hun man met de VOC zagen uitvaren. Veel zeevarenden waren getrouwd en omdat zij vaak lang, minstens vijf jaar, wegbleven was het voor vrouwen niet gemakkelijk om thuis

te overleven. Van der Heijden gaat in op zaken als armoede, de moeizame communicatie tussen de zeeman en zijn vrouw en op bestraffing wegens ontrouw. De bundel wordt afgesloten met een kritisch artikel van Alex van Stipriaan en Ellen Bal onder de titel 'De VOC is een geloof.' Dat geloof is het 'discours' over de VOC, dat gekenmerkt wordt door een te beperkte Nederlandse en nationalistische focus, met te weinig aandacht voor de Aziatische context — die slechts als decor dient — en voor bepaalde thema's. Eén van de onderwerpen, die naar het oordeel van Van Stipriaan en Bal onderbelicht zijn, is slavernij en slavenhandel van de VOC, en daar gaan de auteurs dan ook expliciet op in.¹

De (juridische) grondslagen

Niet minder dan drie publicaties bevatten de tekst van het eerste octrooi van de VOC, waarmee de VOC op 20 maart 1602 een aanvang nam. Het octrooi is afgedrukt bij Menno Witteveens studie over de oprichting van de VOC, in het boek van Math Verstegen, *Kaapstad, een onwettig kind van de VOC* en in de dissertatie van Somers. Witteveen analyseert opnieuw de oprichting van de VOC en komt daarbij tot nieuwe inzichten. Hij relateert de rol van Van Oldenbarnevelt daarbij en laat zien hoe belangrijk de Amsterdammers zijn geweest bij de vormgeving van de Compagnie. Het waren de Amsterdammers die, toen zij in 1601 met het verzoek kwamen voor een octrooi voor een Compagnie voor de duur van twintig of vijfentwintig jaar, de concessie deden dat ieder ingezetene van het land daaraan zou mogen deelnemen. Aldus werd de grondslag gelegd voor een maatschappij op aandelen en dat beginsel zou in latere beraadslagingen worden gehandhaafd. Witteveen geeft verder een toelichting op de artikelen van het octrooi en zijn boekje bevat een aantal fraaie kleurenafsbeelden, waaronder die van de pagina van het eerste resolutieboek van de Heren Zeventien van 28 februari 1603, toen het logo (dat in de kantlijn is getekend) werd vastgesteld.

Het boek van Verstegen, *Kaapstad, een onwettig kind*, heeft de rechtmatigheid van het in bezit nemen van het gebied rond de Tafelbaai door de VOC als onderwerp. Deze studie is een aanvulling, of misschien beter, een onderbouwing van het in 2001 verschenen boek *De Indische zeeherberg*, waarin op basis van literatuur nog eens het verhaal wordt verteld van de geschiedenis van de VOC aan de Kaap in de zeventiende eeuw. Anders dan vaak wordt gesteld — bijvoorbeeld in de hierna te bespreken dissertatie van Somers — was er volgens Verstegen geen sprake van een *terra nullius*, een niemandsland. Al hadden de daar wonende stammen misschien geen vast woongebied, dan nog betekende dat niet, zo redeneert Verstegen, dat het een stateloos gebied was. Vanuit dat standpunt was de nederzetting aan de Kaap juridisch gezien onrechtmatig. Maar er was meer. Strikt genomen viel de vestiging aan de Kaap niet onder het gebied dat in het octrooi van de VOC was omschreven. Het gebied lag te westelijk. De Heren Zeventien hadden zich daar bij het begin van de vestiging in 1652 niet om

¹ De wens van Van Stipriaan en Bal om aan dit thema meer aandacht te geven is inmiddels vervuld door M. Vink, 'The world's oldest trade. Dutch slavery and slave trade in the Indian ocean in the seventeenth century', *Journal of world history*, XIV (2003) ii, 131-178.

bekommerd, en de West-Indische Compagnie, in wiens octrooigebied de nederzetting dus wel viel, ook niet. Maar toen de bewindhebbers van de WIC in 1659 bij de Staten-Generaal kwamen klagen, kregen ze geen voet aan de grond. De zaak werd op de lange baan geschoven, de WIC die graag een financiële vergoeding wilde, was naderhand ook niet krachtig genoeg om dat af te dwingen. In de prolongatie van het octrooi van de WIC werd naderhand de vestiging wel buitengesloten. Maar het begon dus als 'onwettig kind', de nederzetting aan de Tafelbaai.

Ook Somers geeft de volledige tekst van het eerste octrooi. Somers gaat na wat de volkenrechtelijke positie van de VOC in Azië was en waarop die positie was gegrond. Het feit dat de Compagnie handelde als *de facto* staat heeft het zicht op die volkenrechtelijke verhoudingen vervaagd. Somers legt helder uit dat de vaak gemakkelijk gedane bewering, als zou de Staten-Generaal soevereine rechten aan de VOC hebben overgedragen, onjuist is. De Staten-Generaal verleende in het octrooi volmachten aan de Compagnie met betrekking tot bestuurlijk en volkenrechtelijk optreden in Azië. Uit het vervolg, waarin de contacten en contracten tussen de VOC en de vorsten en de landen in de Indische Archipel en Ceylon worden besproken, blijkt echter dat de Compagnie met die volmachten vrij omging. Het is in Somers ogen vooral de stichting van Batavia geweest, die er voor gezorgd heeft dat de Compagnie zich in Azië als *de facto* staat ontwikkelde. De VOC, zo concludeert Somers, 'bleek zich in het sociale en diplomatieke verkeer met de vorsten volledig te hebben aangepast aan de binnen die hoven heersende gewoonten; de Compagnie was een staatkundige werkelijkheid.' (248) En daarmee sluit Somers goed aan bij de door Van Goor ingenomen standpunten in diens inleidende artikel van de bundel *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie*.

Mengelwerk

Het *Vademecum van de Oost- en West-Indische Compagnie* is een buitengewoon handig naslagwerk, een soort kleine encyclopedie voor de VOC- en WIC-gebieden. Plaatsnamen, producten en personen passeren de revue. De lemma's zijn meestal kort, maar bij sommige belangrijkere plaatsen of streken (Batavia/Jakarta, Kaapstad) worden die toelichtingen beknopte geschiedenissen of bijna gidsen van de belangrijkste gebouwen en instellingen uit VOC-tijd. Dat bij een dergelijke verscheidenheid aan informatie soms wat al te snel algemeenheden worden gedebiteerd is misschien onvermijdelijk. Zo was opium in de achttiende eeuw een voor de VOC belangrijk handelsartikel, maar de bewering dat het de belangrijkste bestaansreden was voor de VOC-vestigingen aan de Ganges, zoals Chinsura, is toch niet juist. En ik geloof er nog steeds niets van dat de Zeeuwse gouverneur-generaal Reynier de Klerk, die zijn ambt maar kort vervulde (van 1777 tot 1780), de heersende corruptie wist in te dammen.

Bij een dergelijk boek wordt natuurlijk al gauw gelet op omissies en op onevenwichtigheden. Gelukkig valt het daarmee zeer mee. Lequin zal het op prijs stellen dat wel Isaac Titsingh is opgenomen, en niet diens familielid Guilelmus Titsingh, die aan het eind van de achttiende eeuw een rol speelde in het VOC-bestuur. Mij trof het dat

belangrijke VOC-vestigingen op Java (Cirebon/Cheribon, Rembang, Surabaya) geen eigen lemma hebben — waarschijnlijk omdat er in die plaatsen haast niets meer van de VOC-aanwezigheid is overgebleven — en dat voor belangrijke producten als peper, koffie en thee een zeer summiere toelichting wordt gegeven.

Een enkele keer treft men een lemma aan over een begrip, iets dat men niet zo verwacht in dit boek en waarop vast niet wordt gezocht. Dat lijkt me het geval voor ‘personeel’, waarbij heel kort iets wordt meegedeeld over ronselpraktijken en de vele Duitsers in dienst van VOC en WIC. En misschien ook voor ‘muntwezen.’ De opmerking daarbij dat de ‘pasmunten’ die de VOC in Nederland liet slaan aan de voorzijde het vignet van de VOC hadden, is onjuist. Het gold voornamelijk voor de koperen duiten. Echter, het merendeel van de in de achttiende eeuw in de Republiek geslagen stuivers, dubbeltjes en schellingen was voor export door de VOC bestemd, en deze zilveren muntjes hadden geen VOC-vignet. Ze waren op geen enkele wijze herkenbaar als typische VOC-munten. Maar deze kleine foutjes doen weinig af aan het nut van dit boek, dat ook nog rijk aan illustraties — zij het kleine — is.

Van andere orde, maar toch ook als gids bedoeld is het boek van Haalmeijer en Vuik, waarin alle door de VOC gebruikte scheepstypen kort worden behandeld. Het boek bevat heldere informatie, maar die is niet echt nieuw. Hoewel er een enkele keer naar bronnen in het VOC-archief wordt verwezen, ben ik er niet zo zeker van of dit archief ook echt geraadpleegd is — de verwijzingen zijn in ieder geval vaag. Wel is gebruik gemaakt van eerder archiefonderzoek van een van de auteurs naar de geschiedenis van de scheepsbouw in de Maasstreek. Dat geeft aan dat bij de bespreking van de scheepstypen niet uitsluitend VOC-schepen worden besproken, en dat is wel wat verwarrend. Scheepstypen die door de VOC maar zeer zelden werden gebruikt — de *logger*, de *brigantijn* — krijgen evenveel aandacht als het grote *retourschip*, het scheepstype dat zo karakteristiek voor de Compagnie was. Dat ook de negentiende-eeuwse ontwikkeling van een aantal scheepstypen wordt besproken, versterkt het wat willekeurige karakter van het boek. Aardig is wel dat ook de kleine ‘dienstvaartuigen’, de jachten, lichters, kagen etc. die in de Republiek werden gebruikt, worden behandeld.

Onder de kop *Mengelwerk* past ook de bespreking van een studie, die voor een geheel andere herdenking werd geschreven, namelijk het boek van Otto van den Muijzenberg over vierhonderd jaar relaties Nederland en de Filippijnen. Van dit boek zijn 34 pagina’s van de tekst van circa 115 bladzijden gewijd aan de VOC-periode. Deze periode werd aanvankelijk gekenmerkt door strijd — de contacten begonnen met een zeeslag in 1600, waarin twee schepen van de vloot van Olivier van Noort, de *Eendracht* en de *Mauritius* waren betrokken. Na 1648 was officiële handel tussen de VOC-vestigingen en Manilla volgens de vrede van Westfalen verboden, maar de pragmatische oplossing was dat handel onder de dekmantel van Aziatische nationaliteiten werd toegestaan: de VOC wilde de mogelijkheid om via Manilla aan Spaans-Amerikaans zilver te komen niet mislopen, terwijl er in deze Amerikaanse gebieden grote vraag was naar kaneel — en dat kon in Batavia worden gekocht. De Spanjaarden in Manilla aasden op nog een heel ander artikel: scheepsankers, die in Manilla niet

gemaakt konden worden. Van den Muijzenberg beschrijft deze betrekkingen op basis van de literatuur. In de relatie tussen Nederland en de Filippijnen in later tijd was natuurlijk Nederlands-Indië van groot belang. Het boek geeft aan het slot de naoorlogse ontwikkeling weer, vooral in de handelsrelaties maar dat niet alleen, ook de onderlinge migratie komt aan bod. Het boek bevat tal van grafieken en figuren, waarin deze relaties nader worden weergegeven.

De oogst

De rijke oogst aan boeken laat een divers beeld zien. Zeer uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van de VOC zijn in grotere en kleinere studies nader bestudeerd en geanalyseerd. Het is niet zo gemakkelijk om een bepaalde trend, een nieuwe onderzoekslijn te ontdekken. Enkele punten komen toch wel naar voren. Er is meer aandacht dan voorheen voor de sociale aspecten, en dat betreft niet alleen de positie van compagniesdienaren maar ook de vroege 'koloniale' samenlevingen in Batavia en elders in de VOC-vestigingen. De VOC als Aziatische staat heeft meer nadruk gekregen en daarmee komt ook de Aziatische omgeving meer op de voorgrond. Die is niet langer, zoals in verschillende bijdragen aan de door Knaap en Teitler uitgegeven bundel naar voren komt, uitsluitend 'context'. Zeker, de 'gelovigen' van Van Stipriaan en Bal zijn goed bediend in 2002, maar ook ongelovigen zijn er niet bekaaid afgekomen.

De belangstelling voor de geschiedenis van de VOC is na 2002 niet teruggelopen. De hierboven genoemde trend zal zich, zo mag men verwachten, verder voortzetten. Het door vele instanties gefinancierde en ondersteunde TANAP -project², waarbij Aziatische studenten VOC-archieven gebruiken om de geschiedenis van Azië te schrijven trekt de lijn nog verder door. De archieven worden intensief bestudeerd en als bron gebruikt, maar de VOC wijkt daarbij naar de achtergrond, de Aziatische geschiedenis staat voorop.

² TANAP: Towards a New Age of Partnership. In de uitvoering van dit project werken archieven en universiteiten samen. Zie ook de website: www.tanap.net.

Lijst van besproken boeken

- Akveld, L., Jacobs, E. M., ed. *De kleurrijke wereld van de VOC. Nationaal Jubileumboek VOC 1602-2002* (Bussum: Thoth, Amsterdam: Nederlands Scheepvaartmuseum, Rijksmuseum, Rotterdam: Maritiem Museum, 2002, 191 blz., ISBN 90 6868 301 2 (gebonden), ISBN 90 6868 300 4 (paperback)).
- Akveld, L., Jacobs, E. M., ed. *The colourful world of the VOC. National anniversary book VOC 1602-2002* (Bussum: Thoth, Amsterdam: Nederlands Scheepvaartmuseum, Rijksmuseum, Rotterdam: Maritiem Museum, 2002, 191 blz., ISBN 90 6868 302 0).
- Blussé, L., Ooms, I., ed. *Kennis en Compagnie. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne wetenschap* (Amsterdam: Balans, 2002, 191 blz., ISBN 90 5018 574 6).
- Bonke, H., Bossaers, K. *Heren investeren. De bewindhebbers van de West-Friese Kamers van de VOC* (Haarlem: Stichting museaal en historisch perspectief Noord-Holland, Hoorn: Vereniging Oud Hoorn, [etc.], Enkhuizen: Vereniging Oud Enkhuizen, [2002], 155 blz., ISBN 90 802023 7 1).
- Geijn-Verhoeven, M. van de, e. a. *Wonen op de Kaap en in Batavia 1602-1795*, Eliëns, T. M., ed. (Zwolle: Waanders, Den Haag: Gemeentemuseum, 2002, 240 blz., ISBN 90 400 8714 8).
- Geijn-Verhoeven, M. van de, e. a. *Domestic interiors at the Cape and in Batavia 1602-1795*, Eliëns, T. M., ed. (Zwolle: Waanders, Den Haag: Gemeentemuseum, 2002, 240 blz., ISBN 90 400 8715 6).
- Gelder, R. van. *Naporra's omweg. Het leven van een VOC-matros (1731-1793)* (Amsterdam, Antwerpen: Atlas, 2003, 525 blz., ISBN 90 450 1111 5).
- Haalmeijer, H., Vuik, D. *Fluiten, katten en fregatten. De schepen van de Verenigde Oostindische Compagnie, 1602-1798* (Haarlem: De Boer Maritiem, 2002, 144 blz., ISBN 90 6410 376 3).
- Heijden, M. van der, Laar, P. van de, ed. *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002, 269 blz., ISBN 90 351 2435 9).
- Knaap, G., Teitler, G., ed. *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde CXCVII; Leiden: KITLV uitgeverij, 2002, xiv + 424 blz., ISBN 90 6718 173 0).
- Lequin, F. *Isaac Titsingh (1745-1812). Een passie voor Japan. Leven en werk van de grondlegger van de Europese japanologie* (Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro Holland, 2002, 290 blz., ISBN 90 6469 771 X).
- Muijzenberg, O. van den. *Four centuries of Dutch-Philippine economic relations 1600-2000* (Manila: Metro, Royal Netherlands Embassy, 2000 [i. e. 2001], xiii + 153 blz., ISBN 971 92305 0 9).
- Peters, M., met foto's van André de la Porte, F. *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC-dienaren op de kust van Coromandel in India* (Amsterdam: Stichting historisch onderzoek in woord en beeld, Bas Lubberhuizen, 2001, 283 blz., ISBN 90 76314 95 0).
- Somers, J. A. *De VOC als volkenrechtelijke actor. The (Dutch) East India Company as an actor in international law* (Dissertatie Rotterdam 2001, SI-EUR; Arnhem: Gouda Quint, Rotterdam: Sanders Instituut, 2001, xii + 350 blz.).
- Verstegen, M. *De Indische zeeherberg. De stichting van Zuid-Afrika door de VOC* (Zaltbommel: Europese bibliotheek, 2001, 136 blz., ISBN 90 288 2680 7).
- Verstegen, M. *Kaapstad, een onwettig kind van de VOC. Een juridisch-politieke visie op het ontstaan van Kaapstad* (Zaltbommel: Europese bibliotheek, 2002, 80 blz., ISBN 90 288 3592 X).
- Wiechen, P. van. *Vademecum van de Oost- en West-Indische Compagnie. Historisch-geografisch*

overzicht van de Nederlandse aanwezigheid in Afrika, Amerika, Azië en West-Australië vanaf 1602 tot heden (Utrecht: Antiquariaat Gert Jan Bestebreurtje, 2002, 381 blz., ISBN 90 658 1004 8).

Witteveen, M. *Een onderneming van landsbelang. De oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in 1602* (Amsterdam: Amsterdam university press, Salomé, 2002, 128 blz., ISBN 90 5356 587 6).

Zandvliet, K., ed. *De Nederlandse ontmoeting met Azië 1600-1950* (Amsterdam: Rijksmuseum, Zwolle: Waanders, 2002, 461 blz., ISBN 90 400 8716 4).

Zandvliet, K., ed. *The Dutch encounter with Asia 1600-1950* (Amsterdam: Rijksmuseum, Zwolle: Waanders, 2002, 464 blz., ISBN 90 400 8717 2).

Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging. Een besprekingsartikel.¹

J. C. H. BLOM

Naar aanleiding van:

C. J. Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005, 376 blz., €24,95, ISBN 90 3512 868 0); M. Croes, P. Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Dissertatie Nijmegen 2004, ICS dissertation series; Amsterdam: Aksant, 2004, 614 blz., €35,-, ISBN 90 5260 131 3); M. J. Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 159 blz., €17,95, ISBN 90 5730 246 2).

Geschiedenis en sociale wetenschap, een gouden combinatie die al veel zinrijke producten heeft opgeleverd. Er zijn goede redenen geschiedenis evenzeer tot de sociale wetenschappen, of zoals men tegenwoordig liever zegt gedrags- en maatschappijwetenschappen, te rekenen als tot de geesteswetenschappen. Dit type indeling is dan ook in hoge mate arbitrair. Deze verwantschap of misschien liever deze belangstelling voor dezelfde verschijnselen van historici en sociale wetenschappers doet zich bij uitstek voor als het om het recente verleden gaat. Voorbeelden te over, niet in de laatste plaats met betrekking tot de bestudering van nationaal-socialisme, Tweede Wereldoorlog en jodenvervolging, het hoofdonderwerp van dit artikel. Het jarenlang belangrijkste en in zeker opzicht nog steeds dominante overzicht van de jodenvervolging *The destruction of the European jews* is van de hand van een politicoloog, Raoul Hilberg.² Dat geldt ook voor het alles afwegend toch erg onbevredigende, maar zeer spraakmakende *Hitler's willing executioners* van Daniel Goldhagen.³ Een klassieker is natuurlijk *Modernity and the holocaust* van de socioloog Zygmunt Bauman.⁴ De

1 Met dank aan Cees van der Eijk, Henk Flap, Dick van Galen Last, Cor Lammers en Peter Romijn, met wie ik tot mijn voordeel over (delen) van de tekst van gedachten wisselde, alsmede Marnix Croes en Peter Tammes die een voorlaatste versie van deze tekst van commentaar voorzagen.

2 R. Hilberg, *The destruction of the European jews* (Chicago, 1961). Hilberg had oorspronkelijk grote moeite zijn boek gepubliceerd te krijgen. Niettemin werd het een centraal werk in de geschiedschrijving van de holocaust. Er verschenen later verscheidene drukken en in 1985 in New York een herziene editie. Zie hierover R. Hilberg, *The politics of memory. The journal of a holocaust historian* (Chicago, 1996). Van de hand van R. Hilberg ook: *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe 1933-1945* (New York, 1992).

3 D. J. Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the holocaust* (New York, 1966). Dit boek riep een enorme hoeveelheid reacties op. Voor mijn reactie zie J. C. H. Blom, 'Geschiedschrijving en publieke emotie. Een besprekingsartikel', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXI (1998) 43-53.

4 Z. Bauman, *Modernity and the holocaust* (Cambridge, 1989).